

З МОВОЗНАВЧОЇ СПАДЩИНИ М. Т. РИЛЬСЬКОГО

Неначе скарб дорогоцінний,
Ми слово рідне берегли...

Максим Рильський

19 березня 1975 року минуло 80 років з дня народження видатного українського радянського митця і вченого, поета-академіка Максима Тадейовича Рильського.

У багатогранному науковому доробку М. Рильського чільне місце займають різноманітні питання лінгвістики. Це насамперед лексикографія і питання культури мови, лінгвостилістика й історія української літературної мови, теорія та практика художнього перекладу і мовні контакти української мови з російською, діалектологія і правопис.

Багато творчих сил учений віддав любій його серцю словниковій справі, за що був відзначений Державною премією Української РСР. Усі галузі мовознавчої науки, і насамперед лексикографію, М. Рильський розглядав у найтіснішому зв'язку з питаннями культури мови.

«Питання мови, її культури, — писав М. Рильський, — одне з найгостріших, найактуальніших питань! Особливо близьке воно нам, літераторам, бо для нас! мова — це основний матеріал, основне знаряддя, це наша зброя в ідейній боротьбі, це наш меч і наш серп».

«...Не тільки в художній літературі, а й у кожному слові людському увага до мови — доконечна річ для того, щоб думка знайшла свою справжню, кришталеву форму». Кожне питання з життя мови і її культури, якого доторкався творчий розум ученого, знаходило своє оригінальне і цікаве розв'язання.

«Висока, багатогранна мовна культура поета-академіка М. Т. Рильського, — відзначає академік І. К. Білодід, — його глибокі й широкі знання в галузі науки про мову, допитлива розробка ним багатьох теоретичних проблем і питань, як і творча поетична діяльність, становлять великий внесок у розвиток українського мовознавства та української літературної мови».

Великі заслуги М. Т. Рильського у підготовці філологічних кадрів вищої кваліфікації. Його численні виступи як офіційного опонента при захисті докторських і кандидатських дисертацій, його глибокозмістовні рецензії і відгуки про дисертаційні праці, уривки з яких подаються у цьому виданні, яскраве тому свідчення. М. Т. Рильський був натхненним співцем і глашатаєм животворної дружби радянських народів-братів, їх мов і культур:

Люблю пісні мого краю,
Та не спинюсь на тім лишень:
З любов'ю вухо привертаю
До братніх на землі пісень.

Ясний і мудрий зір одного з найбільших поетів і вчених ХХ віку постійно спрямований вперед, до світлого майбутнього людства — комунізму:

У кожній мові, в кожному слові
Краси майбутнього шукай,
Де в неохмареній любові
Розквітне світу небокрай.

Мовознавці з високою шаную і сердечною вдячністю згадують свого великого вчителя і соратника, старшого друга і порадника на ниві рідного слова і науки про мову¹.

З рецензії

на кандидатську дисертацію І. К. Білодіда

«Мова і стиль роману «Вершники» Ю. Яновського»

Дослідженню мови й стилю окремих письменників досі не приділялось у нас достатньої уваги. Тим часом роботи в цьому напрямі мають велике значення для

¹ Публікацію підготував Г. М. Колесник.

мовознавчої науки, для читачів, для письменників, зокрема початківців — та й для тих авторів, про яких ці роботи пишуться. Між іншим, не треба дивуватися, що іноді автори ці опиняються в становищі мольєрівського героя, котрий з подивом дізнається, що він усе життя говорив прозою.

Цілком природно, що об'єктом свого дослідження взяв І. К. Білодід мову й стиль Ю. І. Яновського, одного з найбільших майстрів слова в нашій літературі, причому піддав аналізу чи не найхарактерніший твір письменника — «Вершники», зіставляючи його подекуди з іншими (попередніми) речами того ж автора.

Перше, що впадає в око при читанні рецензованої дисертації, — це сполучення в ній серйозної наукової підготовки та дбайливого вивчення матеріалу з любов'ю до літератури і, зокрема, до творчості Юрія Яновського.

Друге, що хочеться відзначити, — це подавання автором дисертації лінгвостилістичного аналізу роману «Вершники» на широкому тлі загальнолітературного процесу, а цього останнього — на ґрунті конкретних соціальних відносин. Автор справедливо вважає лінгвостилістичний метод аналізу художнього твору, найвидатнішими представниками якого в радянському мовознавстві він цілком слушно називає Л. А. Булаховського та В. В. Виноградова, дуже корисним і плідним, — але це, розуміється, тільки один із методів вивчення твору.

У працях такого типу найбільше уваги приділяється лексиці письменника. Зрозуміло, і тов. Білодід піддав пильному розглядові словник Ю. І. Яновського, дуже багатий і розмаїтий. Але особливу увагу приділив він образній системі автора «Вершників», його тропам та іншим художнім засобам, і — це особливо потрібне при вивченні саме Яновського і саме «Вершників» — його синтаксису, його інтонаційної майстерності. Взагалі, синтаксис — це ділянка, до якої рідше заглядають наші мовознавці й літературознавці, ніж би треба.

Багато можна знайти в праці тов. Білодіда прикладів гострої спостережливості і вміння влучно формулювати наслідки спостережень. Обмежусь кількома.

У розділі «Море і речі, пов'язані з ним» (стор. 41) тов. Білодід уміло і дбало зібраними цитатами показує, як «співець моря», автор «Майстра корабля» Яновський продовжує «морські традиції» і в «Вершниках», «...незалежно від того, — каже дисертант, — чи описує Яновський море і події, з ним пов'язані, чи події, далекі від моря і місцем і характером, — відгомін моря, паруса, снасті видно і чути в його образах».

Тонко підмічено (стор. 34), що іноді — рідко — у Яновського «конкретне знане усвідомлюється через абстракцію, набуваючи нового, урочистого відтінку».

Це твердження ілюстровано такими прикладами:

...«висока та строга, як у пісні».

...«упав, мов тайну почувши».

Уміло й докладно показано в дисертації новаторське вживання Яновським тропів, узятих із виробничої сфери, із сільськогосподарського побуту, із сфери соціальних відносин і т. д.

Належне місце знайшло в роботі використання письменником фольклорних елементів.

Дуже характерний для Яновського прийом, до якого автор дисертації застосовує термін «астеїзм», показано на такому прикладі:

«А Чубенко даром рота не розтулить, *клятий і горлатий*, він зараз *кричатиме* про мету, про революцію..., але ж і *донече, в'їдливий і завзятий*, такого мати і *окропі купала*, а батько *кропивою пестив*». Так говорять донбасівці про свого улюбленого командира, зумисні вживаючи негативних слів для характеристики позитивних рис.

Розділ про синтаксис «Вершників» Яновського, про його аж надто характерну побудову фрази, що викликала свого часу деяке, сказати б, замішання в лавах критиків, про надзвичайно важливу саме у Юрія Івановича музично-інтонаційну сторону мови, про функцію улюбленого письменником розділового знаку — коми, про виразні й цікаві клаузули Яновського, — цей розділ видається мені особливо інтересним і значущим у

рецензованій праці. Треба додати, що власне тут не мав чи майже не мав тов. Білодід поважних попередників.

*Рецензія на кандидатську дисертацію А. Г. Деркача
«Старослов'янізми в мові Т. Г. Шевченка»*

Лінгвостилістичному аналізу творів Т. Шевченка — і українських, і російських — дедалі більше приділяють уваги наші літературознавці і мовознавці. Це можна тільки вітати. Саме лінгвостилістичний аналіз — один із найближчих шляхів до розуміння поетового світу, поетового світогляду. Можна вже, думаю, говорити про радянську українську лінгвостилістичну школу, очолювану Леонідом Арсеновичем Булаховським. Те, що деякі наші присяжні критики мало приділяють уваги мовним особливостям досліджуваних творів, а як і приділяють, то — інколи, звичайно — виявляючи недостатню мовознавчу підготовленість, може тільки викликати жаль. Ближче стоваришення наших критиків з нашими лінгвістами може піти тільки на користь і тим, і другим.

Тов. Деркач обрав для своєї дисертації дуже цікаву і потрібну тему. Відомо, що Шевченкові старослов'янізми, його «подражанія» біблії, де так рясніють саме старослов'янізми, його епіграфи з біблії були серед підстав для цілком облудного твердження про «релігійність» одного з найпалкіших атеїстів, яких знав світ. Твердження це йшло з антинародних, націоналістичних кіл, — але могло воно отруїти свідомість малообізнаних людей, і в цьому була його небезпека.

Тов. Деркач наочно, щедрими прикладами показує стилістичні функції старослов'янізмів у Шевченка, цілком переконливо доводить, що цих мовних елементів уживав геніальний поет свідомо в своїх повних революційної пристрасності і перейнятих революційним світоглядом творах. Умови шевченкового виховання, дитячої лектури, шкільної науки відіграли тут, звісно, свою роль, але ніяк не зробили Тараса Григоровича поклонником «візантійського Саваофа», прихильником попівщини і церковщини — він був їх непримиренним ворогом.

Дисертант зовсім справедливо говорить, що найрізноманітніші мовні елементи — від «найнижчих» до «найвищих» можуть і мають право бути на озброєнні письменника.

Віктор Гюго в одному з програмових своїх віршів відзначав як свою заслугу те, що він перший запровадив у французьку мову «низькі», «вульгарні», «вуличні», «простонародні» слова й вислови, проголосивши девіз: «ні слів-патрициїв, ані плебеїв-слів». Коли рівняти мову Гюго з мовою французьких класиків чи псевдокласиків, то це — вірно. А проте Гюго, як завжди, непомірно гіперболізував своє новаторство, якщо брати справу з огляду на всесвітню літературу. Згадаймо хоч би Шекспіра. Та й француз Рабле не дуже-то церемонився із словами!

Багатство письменникового словника прямо відповідає широчині його світогляду. Порівняйте, скажімо, лексику Корнеля з лексикою того ж таки Шекспіра, і моя думка буде цілком ясною.

Тов. Деркач не раз, і цілком правомірно, вживає термін «високостильне слово». Хоч і яким це може здатись парадоксальним, ломоносовське вчення про три стилі — високий, середній і низький — зберігає певною мірою своє значення й досі. Мовний діапазон Шевченка — величезний: від «поросячої крові» до «все упованіє моє на тебе, мій пресвітлий раю...» І користувався цим діапазоном поет як незрівнянний майстер, як художник безпомилкової чуйності.

Вступ до своєї дисертації автор присвячує основним настановам, викладаючи свій погляд на старослов'янізми у Шевченка як на свідомий ідейно-стилістичний прийом.

За вступом іде розділ «Народна мова і елементи церковнослов'янської мови в українській літературі до Шевченка». Розділ — вельми цікавий, він показує глибокі зв'язки Шевченка з літературною традицією. Можна б закинути, що подекуди автор занадто широко «розтікається мислю», говорячи і про Пересопницьке євангеліє, і про Острозьку біблію, і про Галятовського, Івана Вишенського, Некрашевича. Проте це здається мені [необхідним] для

висвітлення мовно-літературного процесу, для того, щоб показати, що українська літературна мова, остаточно викувана чудотворним молотом Шевченка і оздоблювана далі й далі Марком Вовчком Панасом Мирним, Лесею Українкою, Іваном Франком, Михайлом Коцюбинським, Степаном Васильченком — мова, що набрала за радянських часів нових блискучих якостей і розвивається далі в нас на очах, — що мова ця не виросла на голому місці (як з мовами взагалі й не буває). Особливо цікаві спостереження над мовою Сковороди, твори якого, як відомо, «списував Шевченко ще за молодого віку (очевидна річ, не філософські твори, а вірші й пісні). Варті уваги і сторінки, присвячені мовній практиці Котляревського та Квітки що використовували, як слушно каже дисертант, церковнослов'янізми для стилізації з сатиричним, пародійним спрямуванням.

На 17 стор. цього розділу тов. Деркач пише: «У перекладах Галятовський змінює префікси» — і наводить приклад:

В Острозькій біблїї — «Плоть в̄схождаше».

У Галятовського — «Почало т̄гло наростати».

Ясно, що тут маємо не тільки заміну префікса.

На стор. 25 читаємо, що Сковорода вживав займенника «сей» з сатиричною метою. Наведений дисертантом приклад цього не потверджує, та й взагалі — слово «сей» було, очевидно, для Сковороди звичайним літературним словом, без специфічного забарвлення.

Центральний розділ дисертації має назву «Функції старослов'янізмів у мові Шевченка». Тут бачимо так підрозділи:

- а) Старослов'янізми як засіб створення урочистого стилю;
- б) Старослов'янізми як засіб створення іронії та сарказму;
- в) Жанр «подражання» біблїї;
- г) Старослов'янізми як засіб характеристики персонажів;
- д) Церковнослов'янські вирази в мові автора і їх функції (заголовок цей мене трохи дратує: адже й раніше йшлося про мову автора, за винятком — частково — пункту г!);
- є) Семантико-стилістична різноплановість вживання деяких старослов'янських слів;
- є) Із спостережень над синонімами у творах Шевченка;
- ж) Епіграфи із церковно-книжних джерел.

Самі назви розділів ясно розкривають їх зміст. Дисертант оперує багатим, дбало підібраним матеріалом і переконливо показує ті найрізноманітніші стилістичні завдання, для яких послуговувався Шевченко елементами давньослов'янської мови, гостру ідейну спрямованість, революційність його поезії, в ім'я якої й уживав Шевченко старослов'янізми — то для іронії, то для сатири, то з метою підняти, запалити дух читачів, «ударить по сердцам с неведомою силою». Бачимо тут багато влучних і тонких спостережень, які свідчать, що тов. Деркач має не тільки солідні лінгвістичні та літературні знання, а й розвинений естетичний смак. З особливим інтересом читаються підрозділи про «подражання» Біблїї, про різноплановість шевченкового вживання старослов'янських слів (напр., слова «муж» і в добродушно-насмішкуватому тоні, і в плані сарказму, і для урочистого, високого стилю), про шевченківські синоніми (зв'язок яких із синонімікою в народній поезії, зокрема в думках, треба було б ясніше показати).

До цього основного розділу маю кілька зауважень.

Стор. 41. Цитую: «Мова творів Шевченка загальнонародна. Він проти надуживання тих слів, які віджили свій вік, зникають». По-перше, це трохи суперечить вірній тезі про широке використання у Шевченка старослов'янізмів, церковних слів і висловів. По-друге — із сказаного можна зробити висновок, ніби Шевченко десь прямо висловлювався проти «надуживання» і т. д.

На стор. 71 читаємо: «Деякі старослов'янізми поет наводить як синоніми до відповідних українських слів, як один із прийомів підсилення емоційності виразу:

Сам бог розмовляє

Непорочними устами.

(«Ми восени таки похожі», II, 209)

Дисертант підкреслив слова «непорочними устами». Синонімом чого вони є?

На стор. 191 автор зазначає, що Шевченко вживає замість нормального «є» форму «єсть». Щоправда, форма ця і в академічному Російсько-українському словнику 1948 р. позначена ремаркою «редк.», — але з власних моїх спостережень знаю, що вживається вона й досі в живій народній мові.

На стор. 192 знову говориться про займенник «сей» вживаний, як каже автор, переважно для іронічного чи гумористичного забарвлення. При цьому цитуються українські й російські твори Шевченка. Але ж якщо в сучасній Шевченкові російській літературній мові слово «сей» мало (зокрема в практиці революційних демократів) переважно іронічний характер, то в деяких говірках української мови, зокрема західноукраїнських) воно вживалось як цілком нормальне, бо «цей» там : не говорив ніхто (та значною мірою не говорять і тепер). Додам, що форму «сей» без усякого іронічного! забарвлення бачимо не тільки у Івана Франка, а й у Лесі Українки.

Висновки з дисертації написані стисло і ясно.

Дисертація А. Г. Деркача написана хорошою мовою вдумливо й послідовно, виявляє в авторові людину, здатну до самостійної наукової праці, і, безперечно, дає підстави присвоїти йому вчений ступінь кандидата філологічних наук.

*З відзиву про кандидатську дисертацію Я. В. Закревської
«Мовностилістичні особливості казок І. Франка»*

Взявши за предмет дослідження казки Франка, дисертант ясно усвідомив собі місце саме цього жанру в творчій спадщині великого письменника. Франкові казки, як це виразно показано в дисертації, поділяються на дві категорії казки сатиричного спрямування, розраховані дорослих читачів, і казки для дітей. Звичайно, і казки для дітей, як це спостерігаємо у великих світових казкарів — приміром, у Андерсена — повноправно входять у світову літературу «для дорослих». Один із найулюбленіших поетів Франка, Пушкін спрямував свою «Казку про золотого півника» ніяк не до дітей, та й «Казка про рибалку та рибку» адресована, в усякому разі, не тільки дітям. Франко розумів величезне виховавче значення казки, розумів значення і функції фантастики в казковому жанрі, але заява його, що свого «Лиса Микиту» він писав для своїх дітей, не суперечить тому, що й це глибокодумна книжка для дорослих.

Вірно підкреслюючи, що Гете у своїй версії мандрівної казки про лиса мав на оці феодальний світ, а Франко в «Лісі Микиті» — світ буржуазний, авторові дисертації, можливо, варто було звернути увагу на відмінність етичних норм та ідеалів у Гете і у Франка. Гете майже милується вигадливим і дотепним Рейнеке, — Франко малює свого Микиту в гостро сатиричних тонах. Можливо, що треба було звернути увагу і на формальні сторони знаменитого твору Франка, на те, що взявши, приміром, майже дослівно початок поеми Гете, Франко перевів його на зовсім інший віршовий лад і надав йому, як і всьому творові, виразного національного забарвлення:

Надійшла весна прекрасна,
Многоцвітна, тепла, ясна,
Мов дівчина у вінку...

Це забарвлення особливо дається бачити в таких місцях, як от знаменитий опис «Замка» Лиса Микити:

Гей, хто в лісі не буває,
Той не бачив, той не знає,
Як Микита лис жиє...

Цілком слушно підкреслює автор дисертації органічний зв'язок «Лиса Микити» з українськими народними казками, такий природний у Франка, не тільки геніального поета, але й глибокодумного та невтомного фольклориста.

Не можна заперечити зіставлення сатиричних казок Франка з такими ж казками

Щедрина. Таке зіставлення обґрунтоване висловами з приводу українських казок самого Франка.

Не без цікавості читаються уступи дисертації, де говориться про зв'язок «Лиса Микити» та інших казок Франка з травестійною традицією, зокрема з Котляревським.

Думаю, що, говорячи про манеру використання Іваном Франком фольклорних джерел, варто було ширше спинитись на зв'язку Франкових обробок народноказкового матеріалу з усесвітньовідомою роботою братів Грімів, а там, де йдеться про сатиричні казки, на відчутному в творах цього ряду повію улюбленого поета Франка — Генріха Гейне, зосібна сатиричних поем «Німеччина. Зимово казка» і «Атта Троль».

Лінгвістичний аналіз у праці тов. Закревської свідчить про добре знання справи і любов до неї. Особливо вартим уваги здається мені розгляд редакційної роботи Франка над виданнями «Лиса Микити», як яскравий приклад боротьби в літературній практиці самого Франка за наближення до загальнолітературної української мови. Я свого часу зустрів закиди за те, що дозволи собі, так би мовити, продовжити цю Франкову боротьбу, редагуючи його «Лиса Микиту» в виданні для дітей. Можу послатись на те, що знаний усім нам львів'янин Семен Васильович Стефаник сказав мені якось «А знаєте, моему синові, що вчиться в радянській середній школі, важко вже читати «Лиса Микиту» в тому вигляді, в якому залишив його Іван Франко». Підкреслюю при цьому, що йшлося не про академічне видання Франкових творів, а про публікацію його казки для читачів дитячого віку.

Не можу погодитись із тим, що дисертант вважає в рядку «сього дурня раз провчити» форму «сього діалектною. «Сей» і «цей» — форми, сказати б, рівноправні, обох їх уживає поряд, інколи з явно евфонічних міркувань, Шевченко. Діалектним називає дисертант наголос «не надіючись». Це наголос і справді діалектний, але його стрічаємо ми і в інших Франкових творах.

З попереднього відзиву на працю В. С. Ващенка «Полтавські говори»

Діалектологія — частина науки, без якої не може обійтись загальна наука про мову. Говори, говірки, наріччя, діалекти не можуть бути поза увагою не тільки лінгвістів, але й літературознавців. Згадаймо, що покутським діалектом української мови писали Василь Стефаник, Лесь Мартович, Марко Черемшина. Перекладіть на загальнолітературну українську мову твори Черемшини і ви струсите райдужний пилочок з крилець метелика. Один із визначних сучасних поетів Італії пише сіцилійським діалектом, і це тільки збільшує багатство італійської поезії. Діалектні елементи надають особливого чару творам Квітки-Основ'яненка.

Я, звичайно, розумію всю вагу загальнолітературної мови. Боротьбою за неї позначена вся діяльність Івана Франка. Але без вивчення всіх розгалужень народної мови не можна вивчати мову в цілому.